

Journal of Education Studies

Volume 12
Issue 3 January-March 1984

Article 13

April 2023

มองต่างมุม : ไทยเรามีปรัชญาการศึกษาหรือไม่

สมชัย พิศสะอาด

Follow this and additional works at: <https://digital.car.chula.ac.th/educujournal>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

พิศสะอาด, สมชัย (2023) "มองต่างมุม : ไทยเรามีปรัชญาการศึกษาหรือไม่," *Journal of Education Studies*: Vol. 12: Iss. 3, Article 13.

DOI: 10.58837/CHULA.EDUCU.12.3.12

Available at: <https://digital.car.chula.ac.th/educujournal/vol12/iss3/13>

This Article is brought to you for free and open access by the Chulalongkorn Journal Online (CUJO) at Chula Digital Collections. It has been accepted for inclusion in Journal of Education Studies by an authorized editor of Chula Digital Collections. For more information, please contact ChulaDC@car.chula.ac.th.

มอง ต่าง มุม

ไทยเรามีปรัชญาการศึกษาหรือไม่

สมบัติ พิศสะอาด

ท่ามกลางความปริวิตกเกี่ยวกับปัญหาของการศึกษาไทย ได้เกิดข้อกังขาที่ยังหาคำตอบไม่ได้อย่างหนึ่งว่าไทยเรามีปรัชญาการศึกษาหรือไม่ ในความคิดของนักการศึกษาและนักวิชาการที่มีชื่อหลายท่านดูเหมือนจะมีความเห็นพ้องต้องกันว่าไทยไม่มีและไม่เคยมีปรัชญาการศึกษาของตนเอง สิ่งนี้นำไปสู่ความเพียรพยายามที่จะประดิษฐ์คิดค้นปรัชญาการศึกษาที่มีลักษณะไทยโดยเฉพาะ ในการนี้พุทธธรรม (อันหมายถึงเนื้อหาทางทฤษฎีของพุทธศาสนา ไม่ใช่พุทธศาสนาที่คนส่วนใหญ่ประพฤติและเชื่อถือกันมาช้านานจนห่างไกลหรือกระทั่งตัดขาดจากสาระทางทฤษฎี) ก็ได้ถูกหยิบยกขึ้นเป็นปรัชญาแม่บท หรือแกนกลางของสิ่งที่เรียกว่าปรัชญาการศึกษา ทว่า

ความพยายามที่ว่านี้ก็ยังไม่ก้าวหน้าหรือได้รับการยอมรับกันเป็นทางการ

ในบทความสั้น ๆ ชิ้นนี้ผู้เขียนต้องการชี้ให้เห็นตรงกันข้าม กล่าวคือ ต้องการชี้ให้เห็นว่าไทยเรามีปรัชญาการศึกษาของตนเองมาตลอด (ไม่ว่าในยุคที่มีหรือไม่มีระบบโรงเรียน) การวิเคราะห์ของบทความนี้จะตั้งต้นจากความสัมพันธ์ การปฏิบัติ และพิธีรีตองที่แอบแฝงอยู่ในการปฏิบัติทางสังคม (Social Practice) ซึ่งเป็นสิ่งที่คนส่วนใหญ่ละกันไว้ในฐานที่เข้าใจหรือเห็นเป็นเรื่องปกติสามัญ ไม่ใช่จากคำประกาศหรือแถลงการณ์ที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร และเนื้อหาของบทความนี้จะเน้นไปที่ความคิดมากกว่าการพิสูจน์ด้วยหลักฐานข้อเท็จจริง (ซึ่งจำเป็นต้องกระทำในวาระต่อไป)

๑. มองในแง่ของอุดมคติเกี่ยวกับมนุษย์

ไม่ว่าเราจะยอมรับหรือไม่ก็ตาม แต่การปฏิบัติทางสังคมทุกอย่าง (อาทิ การศึกษา การเมือง ฯลฯ) ย่อมเป็นการทำให้ภาพของมนุษย์ (Model of Man) *แบบหนึ่ง* เป็นจริงขึ้นมาเสมอ สังคมทุกสังคมย่อมมีจินตภาพหรืออุดมคติเกี่ยวกับมนุษย์ (หรือศักดิ์ศรีของมนุษย์) แบบหนึ่ง เช่น ยกย่องแรงงานสมองมากกว่าแรงงานกาย ยกย่อง “ทฤษฎี” มากกว่า “การปฏิบัติ” หรือโดยนัยกลับกัน จินตภาพเกี่ยวกับมนุษย์ที่ว่านี้เกี่ยวโยงอยู่กับความคิด ความเชื่อ ทักษะคติ พฤติกรรม หรือเรียกรวม ๆ ว่าโลกทัศน์ที่สังคมหนึ่งต้องการให้สมาชิกของตนเป็นที่สำคัญยิ่ง กว้านั้นก็คือ จินตภาพเกี่ยวกับมนุษย์ที่ว่าย่อมผูกพันอยู่กับโครงสร้างชนชั้นของสังคมอย่างแยกไม่ออก ในสังคมที่มีโครงสร้างในลักษณะแบ่งคนออกเป็นกลุ่มเป็นชั้นลดหลั่นและเหลื่อมล้ำกัน (Hierarchical Structure) การธำรงจินตภาพของมนุษย์แบบหนึ่งเอาไว้ย่อมทั้งผูกพันและเกื้อประโยชน์ต่อชนชั้นที่มีฐานะครอบงำอยู่ในสังคม

เมื่อมนุษย์ล้มลุกคลุกคลานในโลกสังคม (Social World) เขาก็ได้รับการถ่ายทอดความคิด ความเชื่อ ทักษะคติ และพฤติกรรมแบบ

หนึ่ง (ผ่านทางครอบครัวเป็นปฐม) มนุษย์ในที่นี้จึงไม่ใช่มนุษย์นามธรรม หากแต่เป็นมนุษย์ที่มีโลกทัศน์แบบหนึ่ง การมองมนุษย์เช่นนี้เป็นการยอมรับโดยนัยว่าการปฏิบัติ (หรือ Ideology) เป็นสิ่งที่สร้างมนุษย์ ในขณะที่เดียวกันมนุษย์ก็มีศักยภาพที่จะก้าวหลุดออกไปจากขีดจำกัดของการปฏิบัติ (หรือ Ideology) ได้ ทว่าการปฏิบัติ *แบบใหม่* (ความคิด ความเชื่อ ทักษะคติ พฤติกรรมแบบใหม่) ก็ไปสร้างมนุษย์อีก และมนุษย์ก็สามารถก้าวหลุดออกไปจากขีดจำกัดของการปฏิบัตินั้นไปเรื่อย ๆ ในลักษณะของการเปลี่ยนแปลงแบบวงส่ววน (Spiral)

ระบบการศึกษาไม่ได้ดำรงอยู่ในสุญญากาศ หากแต่ดำรงอยู่ในและเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างชนชั้นของสังคม หน้าที่เบื้องต้นสุดท้ายของระบบการศึกษา (และครู) ก็คือการธำรงหรือผลิตซ้ำ (Reproduce) จินตภาพของมนุษย์แบบหนึ่งที่สังคมต้องการ บทบาทของโรงเรียน เช่นนี้จึงมี *ลักษณะการเมือง* อยู่เต็มตัว เพราะการธำรงหรือผลิตซ้ำภาพของมนุษย์แบบหนึ่งก็คือสิ่งเดียวกับการธำรงหรือผลิตซ้ำโครงสร้างชนชั้น (หรือระบบสังคมทั้งระบบ) เอาไว้ และบทบาทของครูก็คือบทบาทของ *นักการเมือง* ในความหมายที่สมบูรณ์ที่สุด คือ เป็นผู้บังคับให้สภาพเป็นจริงแบบหนึ่งดำรงอยู่ (Enforcer of a reality)

จินตภาพเกี่ยวกับมนุษย์แบบหนึ่งมักเป็นสมมติฐาน หรือสิ่งที่คนทั้งหลายละกันไว้ในฐานที่เข้าใจ เหตุที่เป็นเช่นนั้นเพราะภาพของมนุษย์ดังกล่าวได้แฝงฝังอยู่ในความสัมพันธ์การประพฤติปฏิบัติ พิธีกรรม และสามัญสำนึกที่สืบทอดกันมาช้านาน สิ่งเหล่านั้นมนุษย์ได้รับเข้ามาไว้ในตน (Internalize) ตั้งแต่แรกเกิดผ่านทางครอบครัว (อันเป็นสถาบันผลิตซ้ำเช่นเดียวกับโรงเรียน) และถูกตอกย้ำในโรงเรียน จนกลายเป็นเรื่อง *ธรรมดาสามัญ* ไป นี่คือเหตุผลที่ว่าทำไมนักทฤษฎีการศึกษาทั้งหลายจึงไม่ยอมพูดถึงภาพของมนุษย์ที่ตนต้องการเอาไว้ในทฤษฎี ทฤษฎีการศึกษาของพวกเขาเพียงแต่ไปตอกย้ำหรือสร้าง ความชอบธรรมให้กับภาพของมนุษย์ที่ดำรงอยู่ (หรือที่ตนละเอาไว้ในฐานที่เข้าใจ)

ทั้งครูก็ไม่เคยตั้งข้อกังขาเอากับภาพของมนุษย์ที่ตนทำให้เป็นจริงอยู่ทุกเมื่อเชิ้อวัน นี่เองคือลักษณะอนุรักษนิยมอย่างที่สุดของครู

เมื่อเรามองไปที่ความสัมพันธ์และการประพฤติปฏิบัติภายในโรงเรียน เราจะมองเห็นภาพของมนุษย์แบบหนึ่ง ซึ่งดำรงมาช้านาน นับแต่ยุคสุโขทัยเป็นต้นมา นั่นก็คือ ความตรงกันข้าม (Asymmetry) ที่แฝงไว้ด้วยความเป็นปฏิปักษ์ระหว่างศิษย์กับครู เราถือว่าครูเป็นผู้รู้ เป็นผู้มีอำนาจ เป็นผู้กำหนดหรือตัดสินใจ

ในทุกสิ่งทุกอย่าง พร้อมกันนั้นเราก็คือว่าศิษย์เป็นผู้ไม่รู้ (โง่) เป็นผู้ที่ถูกกำหนด หรือต้องปฏิบัติตามคำสั่งของครูอย่างไม่มีบิดพริ้ว (และสิ่งนี้ ได้กลายเป็น *คุณธรรม* ที่จำเป็นยิ่งต่อ “ความสำเร็จ” ของนักเรียน) ภาพของมนุษย์เช่นนี้ทำให้สะดวกแก่การใช้อำนาจเบ็ดเสร็จของครู ทำให้ครูมีความชอบธรรมในการหลอหลอมหรือบังคับเด็กได้ตามใจปรารถนา (แต่ก็อยู่ในกรอบของมนุษย์ที่สังคมต้องการ)

การมองว่านักเรียนเป็นผู้ถูกกำหนดเช่นนี้ เป็นสิ่งที่ครู (และคนทั่วไป) ละกันไว้ในฐานที่เข้าใจ หรือเห็นว่าเป็นเรื่องปกติธรรมดา ประหนึ่งว่าไม่มีทางออกต่อภาพของมนุษย์เช่นนี้เลย หรือถ้าหากขาดภาพของมนุษย์เช่นนี้แล้วจะทำให้ความหมายของครูและศิษย์สูญไป การเข้ามาของทฤษฎีการศึกษาจากตะวันตกก็มาช่วยย้ำหรือสร้าง ความชอบธรรมให้กับภาพของมนุษย์เช่นนี้

นี่คือเหตุผลที่ว่าทำไมความสัมพันธ์ของครูกับศิษย์จึงมีลักษณะอำนาจนิยม ความสัมพันธ์เช่นนี้ทำให้นักเรียนชินกับการยอมรับอำนาจตัดสินใจจากผู้อื่น หรือชินกับการใช้อำนาจเบ็ดเสร็จ ตลอดเวลาที่อยู่ในโรงเรียน นักเรียนได้ซึมซับความเชื่อที่ว่า การถูกผู้อื่นกำหนดเป็นเรื่องธรรมดา ความเชื่อเช่นนี้เกิดขึ้นทั้ง ๆ ที่โรงเรียนพยายามสร้างบรรยากาศที่

เป็นประชาธิปไตย (ในรูปของสถานักเรียน) เพราะบรรยากาศที่เป็นประชาธิปไตยที่ว่านั้น ไม่ได้ยอมรับให้นักเรียนเข้ามาร่วมในกระบวนการตัดสินใจ เพียงแต่มอบ *หน้าที่* บางอย่างให้ครูเคยทำให้กับนักเรียน ซึ่งในที่สุดนักเรียนก็ต้องคอยรับ “คำสั่ง” จากครูอยู่วันยังค่ำ

อีกนัยหนึ่งแทนที่ครูจะกดดันนักเรียนโดยตรง ครูกลับปล่อยให้ให้นักเรียนไปตัดสินใจกันเอง โดยที่ครูยังคงดำรงกรอบแห่งการกดขี่ไว้อย่างเคร่งครัด ไม่ยอมให้นักเรียนมีโอกาสขยับขยายหรือเปลี่ยนแปลงกรอบที่ว่านั้นแม้แต่น้อย เมื่อคำนึงถึงว่าครูนั้นคือตัวแทนของรัฐ การสอนให้นักเรียนยอมรับอำนาจของครูก็คือการทำให้เด็กยอมรับอำนาจของรัฐ ทั้งที่ภาพของมนุษย์ที่รัฐพยายามสร้างเอาไว้อาจขัดต่อความเป็นมนุษย์สักเพียงใดก็ตาม

โดยเนื้อแท้แล้วมนุษย์ย่อมเป็นทั้งผู้ที่ถูกกำหนด (โดยความคิด ความเชื่อ ทัศนคติ พฤติกรรมที่สังคมหนึ่งต้องการ) แต่ขณะเดียวกันมนุษย์ก็มีศักยภาพทางปัญญาที่จะกำหนดความหมายใหม่ให้กับสภาพเป็นจริงทางสังคม (นี่คือลักษณะที่เป็นผู้กำหนดหรือสร้างสรรค์ของมนุษย์) การเน้นลงไปทางด้านถูกกำหนดอย่างเดียวย่อมทำให้ได้ภาพของมนุษย์ที่บิดเบี้ยวหรือเป็นอมมนุษย์ กล่าวอีกนัยหนึ่งมนุษย์ย่อมทั้งถูกกระทำจากสภาพเป็นจริงและกระทำต่อสภาพ

เป็นจริง ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสภาพเป็นจริงในลักษณะนี้ย่อมมีลักษณะเป็นปฏิกิริยาโต้ตอบหรือมีลักษณะวิภาษวิธีโดยไม่หยุดยั้ง การลดทอนมนุษย์ลงมาเป็นผู้ถูกกระทำ (หรือเป็นผู้กระทำ) แต่เพียงอย่างเดียว จึงเป็นสิ่งขัดกับเนื้อแท้ของมนุษย์

ภาพของมนุษย์ที่โรงเรียน (และครู) พยายามสร้างเอาไว้ นอกจากเป็นการทำลายศักยภาพในเชิงสร้างสรรค์ของมนุษย์แล้ว มันยังเป็นการเตรียมจิตสำนึกของมนุษย์ให้ยอมรับโครงสร้างของสังคมอันลดหลั่นเหลื่อมล้ำที่อำนาจการตัดสินใจถูกผูกขาดอยู่ในมือคนกลุ่มน้อย ตราบใดที่ภาพของมนุษย์แบบนั้นยังคงอยู่ บัวยการพูดถึงเสรีภาพหรือประชาธิปไตย เพราะโดยตัวมันเองภาพของมนุษย์เช่นนี้ก็ขัดกับเสรีภาพหรือประชาธิปไตยอย่างฉาฉาจนกระทั่งอยู่แล้ว เสรีภาพคืออะไร เสรีภาพคือสิทธิในการเลือกของมนุษย์ ประชาธิปไตยคืออะไร ประชาธิปไตยก็คือการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (หรือกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง) การถือว่ามนุษย์เป็นผู้ถูกกำหนดจึงไม่มีทางนำมนุษย์ไปสู่เสรีภาพหรือประชาธิปไตยได้ อย่างดีที่สุดก็ก้าวไปได้แค่ประชาธิปไตยเพียงครึ่งใบ (ซึ่งก็เท่ากับไม่มีประชาธิปไตยในความหมายของหลักมนุษยนิยมเลย)

๒. มองในแง่ของทฤษฎีกับการปฏิบัติ

เป็นความเชื่อของสังคมไทยมาแต่โบราณกาลแล้วว่าผู้ที่ใช้แรงสมอง (ทฤษฎี) เป็นผู้มีสถานะทางสังคมอันสูงส่ง ส่วนผู้ที่ใช้แรงกาย (ปฏิบัติ) เป็นผู้มีสถานะทางสังคมอันต่ำต้อย การแยกแรงงานสมองออกจากแรงงานกายเช่นนี้ไม่ปรากฏชัดว่าเกิดขึ้นมาตั้งแต่ยุคใด แต่นับแต่ยุคสุโขทัยเป็นต้นมาจนถึงบัดนี้การแบ่งแยกดังกล่าวได้เกิดขึ้นจนกลายเป็นความเคยชิน

และเมื่อเรามองไปที่สังคมต่าง ๆ ในประวัติศาสตร์ เราก็จะพบการแบ่งแยกและการยกย่องแรงงานสมองเหนือแรงงานกาย จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และมานุษยวิทยาชี้ให้เห็นว่าอย่างน้อยในยุคอนโกลิโพน (ก่อนประวัติศาสตร์) แรงงานของมนุษย์ในค้ำสมองและกายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ความป่าเถื่อน (ถ้ายอมรับให้ใช้คำนี้ได้) ของมนุษย์ทำให้ต้องทำการผลิตร่วมกันบริโภคร่วมกัน (ส่วนใหญ่อยู่ในรูปของการล่าสัตว์และเก็บของกินของใช้จากป่า) ผลผลิตแต่ละครั้งจะถูกบริโภคให้หมดไป ความบีบคั้นของสภาพแวดล้อมทำให้มนุษย์ต้องร่วมกันทั้งแรงและใจ การแบ่งงานบนรากฐานของแรงงานสมอง (แยกจาก) แรงงานกายยังไม่เกิดขึ้น

ครั้นล่วงมาถึงยุคที่มนุษย์รู้จักทำเกษตรกรรมและเลี้ยงสัตว์ ความก้าวหน้าของพลังการ

ผลิต (เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิต สติปัญญา ความรู้ เทคนิคของมนุษย์) ทำให้ผลผลิตหลงเหลืออยู่มากหลังจากบริโภคไปแล้ว (ผลผลิตส่วนเกิน) กอปรกับพลังการผลิตได้ตกไปอยู่ในมือของเอกชน (แทนที่จะอยู่ในมือของสังคมส่วนรวมดังแต่ก่อน) สิ่งนี้ทำให้เกิดการแบ่งงานบนรากฐานของการแยกแรงงานสมองออกจากแรงงานกาย คนในสังคมถูกแบ่งแยกอย่างชัดเจนระหว่างผู้ผลิต (Producing—Classes) กับผู้ไม่ได้ผลิต (Non—producing Classes) โดยฝ่ายหลังยังชีพอยู่ด้วยส่วนเกินที่ฝ่ายแรกลงแรงผลิต

เนื่องจากผู้ไม่ได้ผลิตได้รับการค้าประกันว่าตนสามารถเสวยผลจากส่วนเกินโดยไม่ต้องลงแรง (เนื่องจากเป็นฝ่ายครอบครองปัจจัยการผลิต) เขาจึงมีเวลาว่างที่จะใช้สมองคิดค้นสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างเต็มที่ อารยธรรมของโลกไม่ว่าอียิปต์ กรีก โรมัน แม้กระทั่งจีน อินเดีย เกิดจากน้ำมือของคนกลุ่มนี้ ความรุ่งเรืองของอารยธรรมทำให้เรามองข้ามคนในระดับฐาน (ผู้ผลิตส่วนเกิน) ที่ค้ำจุนอารยธรรมเหล่านี้

ผู้ไม่ได้ผลิตอาจแบ่งได้เป็นสองกลุ่ม คือกลุ่มหนึ่งทำหน้าที่บริหารรัฐกิจโดยตรง อีกกลุ่มหนึ่งบริหารรัฐกิจโดยอ้อม กลุ่มหลังนี้คือกลุ่มที่ผูกขาดภูมิปัญญาแห่งยุคเอาไว้ ทำหน้าที่ให้คำปรึกษากับฝ่ายแรก และเผยแพร่ความ

คิดความเชื่อ ทศนคติ การประพฤติปฏิบัติ
แบบหนึ่ง ใ้กับกลุ่บตรฤติธา กลุ่บหลั้มี
ศัพท์อังกฤษาเรียกรวม ๆ ว่าพวก *Ideologist*

จากนี้เราย่อมเห็นได้ว่าการแบ่งแยกแรงงาน
สมองออกจากแรงงานกายเกิดขึ้นได้อย่างไร
และเหตุใดแรงงานสมองจึงถูกทอดให้อยู่เหนือ
แรงงานกาย ในสังคมเช่นนี้การเขยิบฐานะของ
ผู้ผลิตนอกจากจะเป็นไปได้ยากแล้วความหมาย
ของการเขยิบฐานะยังหมายถึงการเข้าไปใช้แรง
งานสมองเพียงอย่างเดียว (เช่นเป็นขุนนางชั้น
ผู้น้อย หรือเป็นพระ) สิ่งนี้เป็นเครื่องอธิบาย
ว่าทำไมผู้ผลิตที่มีสมองเป็นเลิศจึงมักหลงลืม
ชาติตระกูลของตน และมักจะหันมาถูถูกเหยียด
หยามการใช้แรงงานกาย

สิ่งที่กล่าวมานี้ใช้ได้กับสังคมไทยนับตั้งแต่
ยุคสุโขทัยเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ต่างกันแต่
ว่าในปัจจุบันการแบ่งงานบนพื้นฐานของการ
แยกแรงงานสมองออกจากแรงงานกายมีความ
สลับซับซ้อนยิ่งขึ้น เช่นในตำแหน่งแรงงานสมอง
แยกออกเป็นฝ่ายวางแผน (ตัดสินใจ) กับฝ่าย
ปฏิบัติตามแผน (การแยกเช่นนี้มีลักษณะทำให้
การตัดสินใจจำกัดอยู่ในหมู่คนกลุ่มน้อยยิ่ง
ขึ้นทุกที) ส่วนในฝ่ายแรงงานกายก็แยกออกเป็น
กรรมกรระดับผู้คุม กรรมกรผลิต ฯลฯ การแบ่งงานอันซับซ้อนเช่นนี้เห็นได้จากการ
แบ่งงานภายในของบริษัทโรงงาน (โดยเฉพาะ
บริษัท หรือบรรษัทขนาดยักษ์)

แต่ไม่ว่าการแบ่งงาน (บนพื้นฐานของ
การแยกสมองออกจากแรงงานกาย) จะทวี
ความซับซ้อนอย่างไร ฐานะของแรงงานสมอง
ก็ครอบงำแรงงานกายโดยตลอด อีกนัยหนึ่งผู้
ควบคุมปัจจัยการผลิตมีฐานะครอบงำเหนือผู้
ที่ไร้หรือด้อยปัจจัยการผลิต

เนื่องจากสังคมไทยชินกับการแบ่งแยก
และยกย่องแรงงานสมองเหนือแรงงานกาย จึง
ทำให้คนส่วนใหญ่พากันละสิ่งนี้ไว้ในฐานที่
เข้าใจ หรือเห็นว่าดีแล้วชอบแล้ว ไม่มีปัญหา
อะไร น้อยคนนักที่จะตั้งข้อกังขาเอากับสิ่งนี้
หรือพิจารณาถึงนัย (Implications) ของมัน
ในวงกว้าง เช่น ใครได้รับประโยชน์มากที่สุด
จากการแบ่งงานในลักษณะนี้ คำถามนี้คิดว่า
คงจะมีคนไทยสนใจและวิเคราะห์อยู่บ้างแล้ว

หันมามองโรงเรียนย่อมเห็นได้ชัดว่าได้
ยอมรับเอาการแบ่งแยกแรงงานสมองออกจาก
แรงงานกายมาเป็นสมมติฐานแห่งการดำเนิน
งานของมันอย่างลึกซึ้งที่สุด ความรู้ที่นำไป
สอนในโรงเรียน (School Knowledge) หรือ
หลักสูตรทุกฉบับของเราให้น้ำหนักกับภาค
ทฤษฎีมากกว่าภาคปฏิบัติ ระบบวัดผลของเรา
ก็อาศัยทฤษฎีเป็นเกณฑ์ (Criterion) มากกว่า
การปฏิบัติ ถ้าเราถามตัวเองเล่น ๆ ว่าใครเล่า
ได้ประโยชน์จากหลักสูตรแบบนี้ หรือการวัด
ผลแบบนี้ คำตอบก็คือไม่ใช่คนส่วนใหญ่อย่าง

เด็กขาด ผู้ที่ได้รับประโยชน์น่าจะเป็นลูกหลานของผู้มีทรัพย์สินมีศักดิ์ตระกูลมากกว่า เพราะเด็กกลุ่มนี้อยู่ในฐานะที่จะไขว่คว้าความรู้ทางทฤษฎีได้มากกว่า (โดยผ่านทางพ่อแม่ ญาติพี่น้องที่มีการศึกษากันมาก่อน)

การให้ความสำคัญกับภาคทฤษฎีมากกว่าภาคปฏิบัติ เหมือนตะแกรงกรองเอาคนระดับหัวกระทิเพื่อนำไปแทนที่คนที่อยู่ในตำแหน่งตัดสินใจที่ล่องลอยไปตามสังขาร ขณะเดียวกันก็เป็นการต้อนเอาคนส่วนใหญ่ (ที่ “ล้มเหลวทางการเรียน”) ให้เขาไปสู่ตำแหน่งที่ใช้มือกับกล้ามเนื้อ ในแง่นี้เราก็มองเห็นลักษณะผลิตซ้ำโครงสร้างชนชั้นของโรงเรียนอีกด้านหนึ่ง

ภายในโรงเรียนนั้น จะมีการแบ่งขอยความรู้ออกไปอย่างถี่ยิบ (โดยอ้างเหตุผลว่า เพราะความก้าวหน้าของวิทยาการ) แต่ละแขนงวิชาจะถูกจัดลำดับให้มีความสำคัญเหลื่อมล้ำกัน (ซึ่งโดยทั่วไปแขนงวิชา “บริสุทธิ์” จะเทอดอยู่เหนือแขนงวิชา “ประยุกต์”) นักเรียนที่ถูกตีตราว่าเรียนเก่งจะถูกจัดให้ไปเรียนแขนงวิชาทฤษฎีหรือแวมธรรมที่ใช้ความคิด (นักเรียนกลุ่มนี้เป็นนักเรียนกลุ่มน้อยที่อาจไต่บันไดคาราได้สำเร็จ) ส่วนนักเรียนที่ถูกตีตราว่าเรียนอ่อนจะถูกจัดให้ไปเรียนในแขนงวิชาปฏิบัติ หรือรูปธรรมที่ใช้ *การกระทำ* (ใช้มือกับกล้ามเนื้อ) การแบ่งแยกจัดลำดับเช่นนี้

เป็นเครื่องจำกัดความคาดหวัง หรือโอกาสในชีวิตของนักเรียนอย่างแทบจะตายตัว และดูคล้าย ๆ กับเป็นการเตรียมคนให้ยอมรับสถานะของตนในโครงสร้างสังคมอันเหลื่อมล้ำในวาระหน้า

เนื่องจากคนเคยชินกับการแยกทฤษฎี (แรงงานสมอง) ออกจากการปฏิบัติ (แรงงานกาย) จึงทำให้เขารู้สึกว่าสิ่งนี้เป็นสิ่งตายตัวเปลี่ยนแปลงไม่ได้ (กล่าวคือ ทฤษฎีหรือแรงงานสมองต้องเหนือกว่าการปฏิบัติหรือแรงงานกายเสมอ) และมักจะเอ่ยอ้างว่าสังคมอื่นก็เป็นอย่างนี้มาชั่วนานาน แต่มีงานของนักมานุษยวิทยาคนหนึ่ง (โรมัสต์ แกลดวิน) ซึ่งให้เห็นว่าการยกย่องทฤษฎีเหนือการปฏิบัติเป็นเพียงสิ่งที่คนในสังคมยุคหนึ่งกำหนดขึ้น (Social Construct) หาใช้สิ่งที่เกิดขึ้นอย่างตายตัวไม่นักมานุษยวิทยาคนนี้ได้เข้าไปทำวิจัยภาคสนามกับชาวเกาะแห่งหนึ่ง เขาพบว่าชาวเกาะเหล่านั้นมีความสามารถในการเดินเรือเป็นเยี่ยมสามารถเดินทางไปโนมาหาสมุทรด้วยเรือแคนูเป็นระยะทางไกล ๆ โดยไม่ใช้เข็มทิศ ความสามารถเช่นนี้เทียบได้กับความรู้ทางทฤษฎีชั้นสูงของวิทยาลัยการเดินเรือ แต่เมื่อนำเอาข้อทดสอบเขาวินิจฉัยกับชาวเกาะ ปรากฏว่าพวกเขาสอบตกกันระนาว

นี่เป็นเครื่องชี้ว่าความรู้ทางทฤษฎีไม่ได้เป็นที่ยกย่องกันในสังคมมนุษย์ *ทุกแห่ง* เมื่อมองด้วยสายตาของคนตะวันตกย่อมเห็นว่าความสามารถในการเดินเรือของชาวเกาะเป็นทฤษฎีชั้นสูง แต่ในสายตาของชาวเกาะกลับเห็นว่ามันเป็นเรื่องของการปฏิบัติพื้น ๆ ที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ ดังนั้นมาตรฐานของคนตะวันตก (ที่เน้นทฤษฎี) จึงนำมาใช้ไม่ได้กับชาวเกาะ ทั้งการที่ชาวเกาะสอบข้อทดสอบเชาวน์ไม่ได้ก็ไม่ได้แสดงว่าเขามีความสามารถในการเดินเรือดีกว่าชาวตะวันตก

นอกจากนี้แล้ว งานวิจัยของนักมานุษยวิทยาคนนี้ยังช่วยให้เราตั้งข้อกังขา (Make Problematic) เอากับหลักสูตรที่เน้นวิชาการหรือทฤษฎีของเราด้วย การปฏิบัติของเด็กนักเรียนส่วนใหญ่ (ที่เป็นลูกหลานของชาวไร่ชาวนา) ไม่เคยได้รับการยอมรับว่ามีความสำคัญเสมอด้วย “ทฤษฎี” การใช้ “เกณฑ์” ทฤษฎีไปวัดการปฏิบัติของนักเรียนส่วนใหญ่ย่อมทำให้นักเรียนส่วนใหญ่ยากที่จะประสบกับ “ความสำเร็จ” ตรงนี้เราก็จะมองเห็น “ความลำเอียง” ของโรงเรียนหลักสูตร และวิธีวัดผลอย่างแจ่มชัด ซึ่งทำให้เรายอมรับ “ความเป็นกลาง” ของมันได้ไม่สนิทใจนัก

งานของนักมานุษยวิทยาคนนี้รับกับความคิดของนักทฤษฎีการศึกษาของอังกฤษคน

หนึ่ง (ไมเคิล ยัง) ที่ย้ำว่าการยกย่องทฤษฎีเหนือการปฏิบัตินอกจากเป็นสิ่งที่คนในสังคมยุคหนึ่งกำหนดขึ้นมาแล้ว มันยังเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับผลประโยชน์ของบางกลุ่มที่มีอำนาจอยู่ในสังคมด้วย

เมื่อเป็นเช่นนั้นถ้าหากแทนที่เราจะยึดเอาความรู้ทางทฤษฎีเป็นเกณฑ์ (ซึ่งทำให้เด็กกลุ่มน้อยได้รับความสำเร็จ) เราลองกลับตาลปัตรถือเอาความรู้ทางปฏิบัติเป็นเกณฑ์บ้างเล่าอะไรจะเกิดขึ้น ที่เห็น ๆ ก็คือนักเรียนส่วนใหญ่ที่ถูกตะแกรงทฤษฎีร่อนทิ้งไป จะกลายเป็นนักเรียนที่ได้รับ “ความสำเร็จ” ที่พูดนี้ไม่ได้เล่นลิ้นหรือเล่นกลกับศรกระ หากแต่ต้องการชี้ให้เห็นว่า (ก) การยกย่องทฤษฎีเหนือการปฏิบัติไม่ใช่สิ่งที่ตายตัวหรือเปลี่ยนแปลงไม่ได้ (ข) เมื่อเป็นเช่นนั้นเราย่อมสามารถปรับเปลี่ยนให้ทฤษฎีมีน้ำหนักความสำคัญน้อยกว่าหรือเท่ากับการปฏิบัติได้ และ (ค) การกระทำเช่นนั้นย่อมมีผลกระทบต่อโครงสร้างชั้นของสังคมอย่างใหญ่หลวง

อย่าลืมว่าโรงเรียนดำรงอยู่ในและเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างสังคมที่ผู้ไม่ได้ผลิต (Non producing classes) มีอำนาจครอบงำเหนือผู้ผลิต (Producing Classes) การอ้างทฤษฎีไว้เหนือการปฏิบัติในโรงเรียน (หรืออ้างแรงงานสมองไว้เหนือแรงงานกาย) จึง

เป็นการชำระหรือผลิตซ้ำโครงสร้างที่วางนั้นอย่างชัดเจน ในแง่นี้โรงเรียนย่อมมีลักษณะการเมืองอย่างปฏิเสธไม่ได้ หรือใครจะเถียง

๓. มองในแง่ของญาณวิทยา (ทฤษฎีความรู้)

การปฏิบัติทางการศึกษาทุกชนิดย่อมมีสมมุติฐานทางญาณวิทยารองรับ อยู่ สมมุติฐานทางญาณวิทยาที่วางนั้นเป็นสิ่งที่มองข้ามกันมากที่สุด เราจะเข้าใจสมมุติฐานอันนี้ได้ต่อเมื่อเราถามตัวเองว่าความรู้เกิดขึ้นมาได้อย่างไร ใครเป็นผู้สร้างความรู้ อีกนัยหนึ่งมนุษย์มีบทบาทอย่างไรในกระบวนการสร้างความรู้ (Process of Knowledge) การตอบคำถามเหล่านี้จะช่วยให้เรามองเห็นสมมุติฐานทางญาณวิทยาที่แฝงอยู่ในการปฏิบัติทางการศึกษาได้

มีนักการศึกษาบางคนพูดว่าความคิดทางการศึกษาของไทยจำเริญรอยตามทฤษฎีสารัตถะนิยม (Essentialism) ทฤษฎีนี้เน้นว่ามีความรู้อยู่ชุดหนึ่งดำรงอยู่ก่อนหน้ามนุษย์แล้ว หน้าที่ของมนุษย์ก็คือพยายามถ่ายทอด (และรับการถ่ายทอด) ความรู้ชุดนี้ไปชั่วลูกชั่วหลาน มนุษย์ตามทฤษฎีนี้จึงมีฐานะเป็นผู้ถูกกำหนดแปลกแยกจากความรู้ และถูกความรู้ครอบงำ

อันที่จริง ความเป็นจริงของระบบการศึกษาไทย (โดยเฉพาะหลักสูตร) ก็นับว่าสอดคล้องกับความหมายของทฤษฎีสารัตถะนิยม

ที่วางนี้ เราถือว่ามีความรู้ชุดหนึ่งดำรงอยู่ก่อนหน้ามนุษย์ (แขนงวิชาความรู้ต่าง ๆ ความคิด ความเชื่อ ทศนคติ พฤติกรรมที่ “ดีงาม” ของสังคมไทย) ซึ่งครูจะต้องนำไปถ่ายทอด (หรือกล่าวแรง ๆ แต่ถูกต้องกว่าก็ต้องว่ายัดเยียด) ให้กับนักเรียน โดยที่ทั้งครูและนักเรียนแตกแยกจากความรู้ที่วางนี้ นั่นก็คือไม่ได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจเกี่ยวกับกระบวนการสร้างความรู้ ทุกคนต่างยอมรับว่าความรู้ที่นำมาสอนในโรงเรียน หรือหลักสูตรเป็นสิ่งที่ดีแล้ว ชอบแล้ว ประหนึ่งว่าความรู้เป็นสิ่งที่สากลที่ดำรงมาตั้งแต่โลกกำเนิด (As a given)

นอกจากนี้ทุกคนยังยอมรับกันว่าการเปลี่ยนแปลงในหลักสูตรเกิดจากความจำเป็นที่อยู่ภายนอกการตัดสินใจของคน เช่นเนื่องจากความก้าวหน้าของเทคนิควิทยาการบ้าง เนื่องจากสังคมเปลี่ยนแปลงไปบ้าง ฯลฯ ด้วยเหตุนี้คนจึงต้องยอมรับความชอบธรรมของ “ความรู้ชุดหนึ่ง” โดยคุณิย์ ไม่มีใครสะกิดใจว่าหลักสูตรหรือความรู้ชุดหนึ่งชุดใดเป็นผลผลิตของมนุษย์ และกลไกในสังคมบางอย่างพยายามชำระและสร้างความชอบธรรมให้การแยกความรู้ออกจากมนุษย์ ทำให้มนุษย์ถูก “ครอบงำ” โดยผลผลิตที่มนุษย์สร้างขึ้นมากับมือของตน

มีฝรั่งคนหนึ่ง (คาร์ล ปอปเปอร์) เคยเสนอทฤษฎี “สามโลก” ซึ่งจะช่วยให้เราเข้าใจสมมุติฐานทางญาณวิทยาที่แฝงอยู่ในโรงเรียนของเราได้ยิ่งขึ้น ในทฤษฎีของปอปเปอร์นั้น โลกที่หนึ่งได้แก่โลกกายภาพ (Physical State) โลกที่สองประกอบด้วยความนึกคิด สติปัญญาของแต่ละบุคคล หรือประสบการณ์ทางอัตวิสัย (Subjective Experience) ส่วนโลกที่สามได้แก่ความคิดที่มีลักษณะภาวะวิสัย (Objective Ideas—หรือความคิดที่ปรากฏออกมาเป็นรูปร่างหรือตัวตนให้เห็นหรือสัมผัสจับต้องได้) ปอปเปอร์บอกว่าห้องสมุดและพิพิธภัณฑ์ทุกแห่งในโลกล้วนเป็นวัสดุของโลกที่สามทั้งสิ้น—อีกนัยหนึ่งโลกที่สามก็คือโลกที่ปรากฏอยู่ในกระดาษไม่ใช่ในหัวของมนุษย์

เขาย้ำว่าโลกทั้งสามโลกที่ต่างกันก็เป็นโลกแห่งความเป็นจริงที่แตกต่างกัน โลกที่สอง (ความนึกคิด สติปัญญาของแต่ละบุคคล) จะมีปฏิสัมพันธ์ (Interaction) โดยตรงกับโลกที่หนึ่ง (กายภาพ) และโลกที่สาม ส่วนโลกที่หนึ่งกับโลกที่สามจะมีปฏิสัมพันธ์กันโดยทางอ้อมผ่านทางโลกที่สอง ปอปเปอร์ถือว่าโลกที่สามเป็นเนื้อหาที่มีลักษณะภาวะวิสัยของความคิด ทฤษฎี งานศิลปกรรมต่างๆ ฉะนั้นในทฤษฎีของปอปเปอร์เนื้อหาที่มีลักษณะภาวะวิสัยของความคิดจึงเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่เป็นเอกเทศจาก

มนุษย์ที่เข้าไปทำความรู้ความเข้าใจกับมัน (เช่นหนังสือที่ยังไม่ได้มีคนอ่าน) และเนื่องจากโลกที่สามปรากฏอยู่ในรูปของสัญลักษณ์และตัวหนังสือ โลกที่สามจึงอาจดำรงอยู่ในโลกได้อย่างเป็นอิสระ กฎหมายก็ดี การประเพณีปฏิบัติที่ตกทอดกันมาช้านานก็ดี ย่อมดำรงอยู่ “ที่นั่น” แล้ว (ดำรงอยู่ก่อนหน้ามนุษย์) มนุษย์เพียงแต่เข้าไปค้นคว้า หรือนำมาปฏิบัติตามที่ต้องการ สรุปแล้วความรู้ในความคิดของปอปเปอร์จึงเป็นความรู้ที่ปราศจากมนุษย์ (Knowledge without a knower) หรือเป็นความรู้ที่ไม่ต้องอาศัยมนุษย์

ที่ยกทฤษฎีของปอปเปอร์ขึ้นมาพูดนี้ ไม่ได้ต้องการชี้ว่าโรงเรียนของเราเชื่อตามทฤษฎีของเขา เพียงแต่ต้องการย้ำให้เรามองเห็นสิ่งที่โรงเรียนของเราเชื่ออย่างชัดเจนยิ่งขึ้น และว่าไปแล้วสิ่งที่โรงเรียนของเราเชื่อ (สมมุติฐานทางญาณวิทยา) ดำรงมาช้านานก่อนปอปเปอร์จะเสนอทฤษฎีตัวเข้าไป

เมื่อเราถือว่ามีความรู้ชุดหนึ่งดำรงอยู่ก่อนหน้ามนุษย์ มนุษย์เพียงต้องปรับตัวเข้ากับความรู้นั้นแล้ว นั่นก็เท่ากับเป็นการมองข้ามหรือละเลยบทบาทในด้านสร้างสรรค์ความรู้ของมนุษย์โดยปริยาย และเมื่อคำนึงถึงว่าความรู้ที่นำมาสอนในโรงเรียน (หลักสูตร) เป็น “สิ่งที่คนกลุ่มหนึ่งเลือกเฟ้นและจัดระบบขึ้นมา

จากความรู้ที่มีอยู่ในช่วงเวลาหนึ่ง”(ไมเคิล ยัง) ก็ยังเป็นที่น่ากังขาว่าการปรับตัวเข้ากับความรู้ นั้นจะเอื้อประโยชน์แก่คนส่วนใหญ่จริงหรือไม่

เป็นเรื่องยากยิ่งที่เราจะตั้งข้อกังขาเอากับ สมมุติฐานทางญาณวิทยาในโรงเรียน เพราะ สิ่งนี้มันแฝงฝังอยู่ในความสัมพันธ์และการ ประพฤติปฏิบัติทั้งในระดับจุลภาคและมหภาค มาตั้งแต่สมัยโบราณ ดังจะเห็นได้ว่าครูเรา ส่วนใหญ่ต่างละหลักสูตรไว้ในฐานที่เข้าใจ พยายามเพียงปรับตัวของตนและนักเรียนให้เข้ากับหลักสูตร ประหนึ่งว่าหลักสูตรมี “ความเป็นกลาง” หรือ “บริสุทธิ์ผุดผ่อง” ที่ “ฟ้า” ประทานลงมาให้ ทั้ง ๆ ที่ความจริงแล้วการ กำหนดเลือกเฟ้นความรู้ในหลักสูตรไม่ได้ กระทำกันในสุญญากาศ หากแต่กระทำกันใน โครงสร้างที่ความสัมพันธ์ทางอำนาจ (Power Relation) มีความเหลื่อมล้ำกันอย่างยิ่ง ความสัมพันธ์ทางอำนาจอันเหลื่อมล้ำย่อมทำให้ดุลย การตัดสินใจของคนกลุ่มต่าง ๆ มีความเหลื่อม-ล้ำกัน ทั้งยังเปิดโอกาสให้คนบางกลุ่มสามารถ กำหนด “ภาพของมนุษย์” (ที่สอดคล้องกับ “ค่านิยม” และ “ผลประโยชน์” ของตน) ให้ กับคนกลุ่มอื่น

ถ้าเราคร่ำครึในศักยภาพของมนุษย์ เรา ก็ต้องผลักดันให้มนุษย์สำแดงพลังด้านสร้าง สรรค์ (ความรู้) ออกมาอย่างเต็มที่ ในการนี้ก็

ต้องไม่ลืมว่ามนุษย์ก็ยังมีด้านที่ถูกกำหนด การ ให้ภาพความเป็นจริงที่ถูกต้องกับมนุษย์ (โดย เฉพาะความสัมพันธ์อันสลับซับซ้อนที่ร้อยรัด สังคมเข้าด้วยกัน) ย่อมเป็นทางหนึ่งที่จะช่วยให้ มนุษย์สามารถก้าวหลุด (Transcend) ออกไป จากกรอบที่ถูกกำหนด และเป็นการกรุยทางให้ กับการสำแดงพลังด้านสร้างสรรค์ออกมาอย่าง เต็มเปี่ยม

สมมุติฐานทางญาณวิทยาที่ถูกตั้ง จะ ต้องผลักดันให้คนทั้งหมดย่อมมีส่วนร่วม ในการ กำหนดความรู้ เห็นอื่นใดที่ควรจะต้องไม่ มองหลักสูตรว่าเป็นสิ่ง “ต้องห้าม” อีกต่อไป หากแต่จะต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในการกำหนด เนื้อหา (Content) ของหลักสูตร และเข้าไปมี ส่วนควบคุมการทำงานของระบบโรงเรียน พร้อมกันนี้ก็ไม่ควรมองข้ามศักยภาพในทาง สร้างสรรค์ความรู้ของนักเรียนและชาวบ้าน เรา จะต้องไม่แยกความรู้ออกจากมนุษย์ ทั้งจะต้อง ไม่ปล่อยให้ความรู้ถูกกำหนดโดยคนกลุ่มหนึ่ง กลุ่มใด

การกำหนดเนื้อหาของหลักสูตร ได้ถูก นักวิชาการ (ที่มีสายโยงใยอย่างใดอย่างหนึ่งกับ กลุ่มผู้มีอำนาจ) กระทำให้เป็นที่ห่างเหินจาก ครู (และคนส่วนใหญ่) ทำให้เกิดปรากฏการณ์ ที่ว่า “ผู้คิดไม่ได้ทำ ผู้ทำไม่ได้คิด” อันเป็น ข้อผิดพลาดระอาใจแก่ครูมาโดยตลอด ข้อที่อ้าง

กันมากก็คือการกำหนดหลักสูตรต้องใช้ความชำนาญทางวิชาการเป็นพิเศษ นั่นเป็นข้อที่ต้องยอมรับกันอยู่บ้าง แต่สิ่งที่คนส่วนใหญ่ต้องการ (และสามารถกระทำได้) ไม่ใช่การกำหนดรายละเอียดของหลักสูตร (นั่นเป็นหน้าที่โดยเฉพาะของนักวิชาการเขา) หากแต่ต้องการกำหนดทิศทางที่ควรจะเป็นของหลักสูตร เมื่อคำนึงถึงว่านักวิชาการของไทยส่วนใหญ่รับทฤษฎีการศึกษาจากตะวันตกโดยไม่เคยกังขากับสมมุติฐานต่าง ๆ ของทฤษฎีเหล่านั้นเลย – และสมมุติฐานเหล่านั้นก็ล้วนมีลักษณะที่ถือว่ามนุษย์เป็นผู้ที่ถูกกำหนด ถือว่าทฤษฎีเหนือว่าการปฏิบัติ และถือว่าความรู้เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ก่อนหน้ามนุษย์ – ก็เป็นที่น่าวิตกว่าการปล่อยให้ให้นักวิชาการเป็นผู้ที่กำหนดทั้งรายละเอียดและทิศทางของหลักสูตรอาจไม่ตรงกับความต้องการของคนส่วนใหญ่ได้

สรุป

บทความสั้น ๆ นี้พยายามชี้ให้เห็นการดำรงอยู่ของปรัชญาการศึกษาไทยจากสิ่งที่เราประพฤติปฏิบัติกันอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน ผู้เขียนเชื่อว่าการตั้งต้นหาปรัชญาการศึกษาจาก

ภายใน (โครงสร้างของสังคมที่เป็นอยู่) ย่อมช่วยให้เรามองเห็นความเป็นไปได้ในการนำเอาปรัชญาการศึกษาใหม่เข้ามาแทนที่ได้มากกว่า อย่างน้อยที่สุดก็ทำให้เราตระหนักว่าการสร้างปรัชญาการศึกษาที่ตึงมโต ๆ ย่อมเป็นจริงขึ้นมาไม่ได้เว้นแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปฏิบัติทางสังคมแบบเก่า ๆ เพราะสิ่งทั้งสองนี้มันรองรับกันและกันอยู่อย่างเหนียวแน่น

สุดท้ายนี้ผู้เขียนขอยกคำพูดของ ดร. วิทย์ วิศวเวทย์ ขึ้นมาปิดการอภิปรายดังนี้ “บางคนกล่าวว่าเมืองไทยไม่มีปรัชญาการศึกษาข้อนี้เป็นไปไม่ได้ ระบบการศึกษาทุกระบบต้องมีความเชื่อบางอย่างเกี่ยวกับศักดิ์ศรีของมนุษย์ความสำคัญของแรงสมองหรือแรงงาน จริยธรรมและวัฒนธรรมที่ถูกต้องตึงมโต สิ่งที่ดีของชีวิต ความหมายของความเป็นธรรมชาติ ความเชื่อเหล่านี้ต้องมีแฝงอยู่ในระบบการศึกษาทุกระบบ เราจะไม่รู้จักตัวเองถ้าเราไม่ดึงเอาสิ่งที่แฝงอยู่นี้ออกมาให้เห็นกระจ่างชัด เมื่อเห็นชัดแล้วเราจึงจะตัดสินใจได้ว่าควรธำรงระบบนี้เอาไว้หรือจะเปลี่ยนไปในแนวใด” (วิทย์ วิศวเวทย์ ใน *ปรัชญากับการศึกษา*, ไพฑูรย์ สินลารัตน์ บรรณาธิการ.)